

եղերն խորամուխ եղած ըլլան: Աղիւսի հարաւ-
ախողմը բռնած նստած էին Բագադաւոնացիք
(Bagadaoner) եւ Կադաւոնացիք (Kataoner),
որոնց վերջինները մինչեւ Եկեղեցաց քաւառ կը
սփռէին. (ըստ Մարաբոնի ժբ, ժդ, 5 յետոյ
Հայերն դուրս մղուեցան.)

Սակայն այս ազգերը նոյն իսկ իրենց պատ-
մութեան մէջ առաջին անգամ երեւան գալուն՝
կիսով միայն անկախ կրնան կոչուիլ. վասն զի
Կինուէի տեղը բռնող պետութեանց տակ եւ
հարկատու են: Կիլիկիցիք Ցաւրոսն անցած՝
կ'իշխանին մինչեւ Աղեւս: Նոյն Աղեւս գետը նախ
կը հոսէ Կիլիկիոյ մէջ (Հերոդոտ, ա, 72) կամ
Կիլիկիան Կապպադոկիայէն կը բաժնէ. (անպ-
ե, 52.) Մաժաք (Mazaka) մայրաքաղաքն է Կիլիկիա
նահանգին (Ստրաբոն ժբ, 1, 4.—բ, 7.) Աղիւսի
արեւմտակողմն եղող բոլոր ազգերը կ'ընդունէին
լիւգացոց, անոր արեւելակողմն եղողները՝
Միդացոց (Մարաք) իշխանութիւնը: Այս եր-
կու ազգերը մեծ արդիւնք ունեցան Ասիոյ ժո-
ղովուրդներուն համար. լիւգացիք վերջ առին
Կիմմերացոց հինահար ասպատակութեանց,
Մեդացիք Սկիւթացոց տիրապետութեան, եր-
կուքին ալ Զոխութեան սահմանն էր Աղեւս:

(Հարան-իւն.)

Հ. Յ. Յ.

Մ Յ Ա Ն Ե Ն Մ Յ Ա Ն

ՆՈՐ ՀՐԱՅՈՐԴԱՆԻԹԻՆՔ

1. ԳՐ. ԽԱՆԱՅԻՆՆԵ, Գիրք Ծնացորդաց ըստ Նազոնի
հայ թարգմանութեան, զտալինն ած ի լոյս ըստ
կրկին ձեռագիր օրինակաց, հանդիւր Բ. լուսագիր
նմանատպութեամբը Նոքին, Մոսկուա տպ. Վառ-
ժապէ Գաւտուկ 1899: 40 էջ ԺԱՄԻԼ, լուսատիպը՝
ձ: Գիրն է 2 րոպ.: (Մարեւելագիտական քննիչ՝ հրա-
տարակութեամբ լազ. ձեւ. արեւելեան լեզուաց,
Հոբո. Ա.)
2. «ԲԱՆԱՆԻՐ», հանդէս Նահատական, պատմական,
լեզուաբանական եւ քննական հրատ. Գ. Բասմա-
լեան: Հոբո. Ա. Գիրք Գ.: Պարիս, 1899. 8 էջ 193—
288: Ցարդիկան (լոյս գիրք)՝ 20 ֆր. գիրքը՝ 6 ֆր.
3. ԿԱՅԳԱՅԻՐԱՅԻՆ ՀԱՆՐԱՅԻՐ ՊԱՍԿԻՐԱԳԱՐԱՂ., հրա-
տ. Հայաստանց: Գ. Տաթև, Բ. Գիրք 1899 Ռ. 1.
Տիպիս, տպ. Կ. Մարտ. 1899: 80 էջ 408+48 ցար-
տէւ 2, տախտակներ Գ. Նկարներ 7: — Գիրն է
(տարեկան երկու գրքին) 3 րոպ. կամ 10 ֆր.:

1. Գր. Խալիլի խնամք, Գրքի Միշտի-բաղադ ըստ
հնաւորն հայ լեզուաբանութեան, զտալինն ած ի լոյս
ըստ իրեն յետադիւր օրինակաց, հանդիւր Բ. լուսագիր
նմանատպութեամբը Նոքին: Մեր գրականութեան
հնագոյն շրջանին պատմութեան համար այս կա-

րեւոր հրատարակութեան մասին պիտի խօսինք
ռուսներէն:

2. «ԲԱՆԱՆԻՐ», հանդէս հնաւորն, զտալինն,
լեզուաբանական եւ զննական հրատ. Կ. Գ.
Բասմալեան, Ուրախութեամբ կրնանք ծանուցանել
որ նորածին «Բանասեր», առաջինից զբքին մեծ
յառաջագիմարութիւն կը ցուցնէ: Կարենիւթաց
զբքերը գիտարենթեանին վիճաբութեամբ էին.
ուստի բաղձայի կը գտնէինք ուսումնասիրելի
աղագրութեամբ լոյս տեսնելը: Ասի այժմ կատա-
րուած է. հրատարակչին յաջողած ըլլալով աղա-
գրական տառերը ձեռք ձգել, արդէն այս երբորդ
զիրը լոյս տեսած է աղագրութեամբ: Յուսակն էր
չպակաս աղապիտց քաջալայութիւնը՝ թէ հրատա-
րակութեան զարգացման եւ թէ աղագրութեան
անհրաժեշտ. պարագայից ճիսնախալուն համար:
Բանասիրական ծրագրով թերթ մը տալանք մեծ
պէտքեր ունի՝ իւր վախճանին ինով հասնելու հա-
մար, որոնց մէջ ոչ նուազ կարեւոր տեղ մը կը
բռնեն այլեւս տառեր, բաւականութիւն: Եւ «Բա-
նասեր» անշուշտ արժանի է այսպիսի քաջալայու-
թեան:

Բովանդակութեան կողմանէ այս անգամ՝
հնաւորական բաժնին մէջ կը գտնենք՝ հրատա-
րակչին երկու համառօտ գրուածքները՝ բաւեռա-
գրութեան կարեւորութիւնը հայ պատմութեան
նկատմամբ, (էջ 193—96) եւ՝ բաւեռագիր ար-
ձանագրութիւնը եւ Հայքը, (էջ 197—200:) Հե-
տաքրքրական է ժամանակախառնական գրուածք մը՝
«Պր. Ուղղորդող ուսումնասիրութիւնը Ծննդոց
զբքին ժամանակագրութեան վրայ», (էջ 201—
214), որ նոյն իսկ ինքն Ուղղորդող յանձնած ըլլա-
լով խմբագրութեան՝ թարգմանած է «Մտղիկ»,
եւ որ շարունակելի է: Արարչագործութեան,
անգրչեհեղեղեան եւ յետջրհեղեղեան ժամանակ-
ներու Բարեկրկան հայիւները պարզուած են
հոս եւ անոնց ձեռքը մկննուած Ծննդոց զբքին
նահապետաց թառական հայիւները: Հրատա-
րակչին՝ Կեօն հնութիւնները, յօդուածը (էջ 215—
17) կը ցուցնէ որ ստանահայութիւն՝ յատկապէս ի
Կետարի՝ հնութիւններ կեդեւել, մինչեւ տեղամ
բաւեռագիրներ կեդեւել արաւեսա ըսած են, բայց
նաեւ այդպէս անհամարք, որ մէկէն կ'իմացուի
կեդեղեր:

Պատմական բաժինը հետաքրքրական բնա-
գիր մը հրատարակուած էր Գնէ մեր առջեւ, այս-
ինքն՝ «Արք Աւգոստինոս Բալենց հայալային
կեդիկոպոսին, յաւելուած՝ Անտոն Բ. Ապրա-
կունին», (էջ 218 եւն) երկուքն ալ վերջին Միտ-
րանները: Կրկին փոքրիկ գրութիւնքն ալ որ
Պարթիւ ձեռագրաց մէջ կը պահուին (Cod. Arm.
Supp. 3) արդէն զաղղիւրէն թարգմանութեամբ
ծանօթացած էին Բրաւի ինտմըով, որ այն առ-
թիւ ժե: Գարուն մեր վիճակին վրայ տխարի մ'ալ
գրած էր (Journ. As. 1837, p. 209—45 եւ
401—21.) նաեւ Արշաւ գործածած էր Գարունը՝
Միաբանացաց գրուածքին մէջ («Սիսական», էջ
394 եւն.) Այժմ թէ Բրաւի յիշեալ յօդուածը
կը հաղորդուի թարգմանութեամբ, եւ թէ բուն
քննադէրնը՝ «Պատմ. Քրա Աւգոստինոսի» (էջ

222—235) եւ. «Պամ. Ֆրա Անանի» (էջ 235—371) — «Հայ բժիշկ մը ժԻ. Գարուհ, Միւխթարայ Հեռացող մասին Տր. Վահրամ Թ. Թորգոմանի գլ. յօդուածն է՝ զոր արդէն թերթին մէջ ծառայանելու առիթ ունեցած ենք, Հայերենի թարգմանում. (էջ 238—243)» — Հերանդ Բ. թագաւորին մէջ հրովարտողը, (էջ 244) յարգի է այն կողմանէ որ վաղեմ թագաւորին գիւտնին Հայերեն լեզուն կը յույցնէ (արքան թարգմանն է՝ Տէր Դաւիթ Տէր Օհանեան), արուած 1786ին է Տփլիս. նիւթը՝ Սպահանի Սուլթանի որդի Զահիրը կ'անուանուի Վրաց տերութեան իշխան՝ յատուկ զինանշանով. նաեւ հրատարակուած էր ուրիշ տեղ է. (Հմմտ. «Արմ.», 1899, Ապր. 19) — «Միջայէլէ Սարայ ժամանակագրութիւնը» (էջ 245) զեկուցած մին է տարի ընդարակ բնագրին գտնուելուն Բուհանաիի ձեռքով, եւ որ այժմ լուստարող լոյս պիտի տեսնէ ի Պարսի՝ գլ. թարգմանութեամբ ալ Զարայ տարագէտին:

Լեզուարանական բաժնին մէջ կը գտնենք Հ. Թ. Անտանի փաբրիկ յօդուածը՝ «Հայկական ծածկախոսութիւններ» (էջ 246—49) այլեւայլ գաւառներու մէջ՝ գտնուած կերպով. յետոյ նոյն հեղինակին «Ստուգարանութիւններ» (էջ 250—52; փեթիկ, առայգ, երաժիշտ, նաժիշտ):

Մատենադարանի կը շարունակուի «Յօցակ Հայերեն ձեռագրաց աղբ. Մատ. Պարսի» (էջ 253—259), այսինքն՝ Թ. 6 (Anc. fonds 5) մաղաղմեայ շաբաթի Սաղմոսարան իր ԺԶ—ԺԷ. Գարեւ. — Թ. 7 (Anc. fonds 6) թղթեայ շաբաթի Սաղմոսարան ԺԸ—ԺԹ. Գարեւ. — Թ. 8 (Supp. 1) թղթեայ շաբաթանոց գրով Սաղմոսարան թերեւս ԺԹ. Գարու. — Թ. 9 (Supp. 2) թղթեայ շաբաթի Սաղմոսարան իր ԺԸ. Գարու., լուստարակները լատ., յունարեն, (արաբ., եբր. եւ ծածկախոսութիւններով. — Թ. 10 (Supp. 3) ծածկախոսի մը թղթեայ բուլբուլի Թ-ձԺԺԷ (— 1617) թուին, Սաղմոսարան եւ Պատարագամատոյց Միաբանապետ: Ասոր մէջն են Բաշենի ինքնակենսագրութիւնը (Թղ. 68ա—79ա), Անանի Ապրակունայ գեապանութեան պատմութիւնը (Թղ. 80ա եւ 81ա), որոնք գրչիս մէջ հրատարակուած են՝ ինչպէս յիշեցինք: Այս նաեւ «պատմական գիտելիք կրնական տիպայ» (Թղ. 111բ—112բ) Գրիշն է նոյն ինքն Ֆրա Ա-գոսարեան:

Մատենախօսական բաժինը (էջ 260—333) բաղմանի եւ նորաբնիկ մատենաներու վրայ կը խօսի, իսկ՝ «Բնական» բաժինը մեր առջեւ կը դնէ նաեւ Մ. Ա. Պարսեանի «Ղազարայ Փարսեցւոյ պատմութեան յառաջարան ուղղագրեալ» (էջ 267—279), որուն նպատակն է յիշեալ յառաջարանի մասանց խառնակ գիրքը կարգի բերել, լոյս պիտեղանայ «Հանգերեւ տեսութեամբ մը կրկին յառաջարանից վրայ», Արկաւարան երեւցած կտորները բաժնելով՝ երկու յառաջարան կը նշմարէ քննիչը՝ մին ընդարակ, միւսն անկէ համառօտուած, եւ բնականաւ ու նախկինը առաջինը կը համարի՝ Նոյն հեղինակին «Մ. Խորենացոյ Պամ. Հայոց օւղիտու եւ ծանօթարանեալ»՝ որ առաջինը գրչեն սկսած էր, բնականապէս կը շարունակուի հոս ալ. (էջ

280—288), որով կ'աւարտի երրորդ գիրքս ալ. Սուրիտեանց վկայարանութիւնը Նորենացւոյ գործը կը համարի քննիչը, ինչպէս նաեւ Փիլոնի գործոց թարգմանութիւնն եւ Պղտատի «Յրամախօսութեանց» (տեւ էջ 281, 286 եւն). տառնք Նորենացւոյ գրութեան մէջ գործածուած են:

Է. Թ. 8.

8. «Ալթ-Գր-Իմ» Հ-նդիս պատկերապարտ.», Հրատարակիչը՝ Պր. Երուանդ Այդոյեանի՝ անխնիշ շնորհաբութեամբ կը շարունակէ իւր սկսած մասնաշարիւթինը, հեղաշեւեղ ազգագրական հանգիսի հատորներու թուոյն հետ առաւարդներով մեր գրականութիւնը գաւառներուն մանրամասն ուսումնասիրութիւններով. Աւիւնիս եղանակին գերազգի գիրքն է կամ 1899 տարւոյ առաջին կիսամիջի գիրքը. երկրորդը՝ լոյս պիտի տեսնէ մառնու. Ուրախալի ալ է տեսնել որ հեղաշեւեղ երեսուն կու գտն ուսումնասիրութիւններ նաեւ հեռացոյն եւ ոսկաւածանութ անկիւններու, եւ կը շատան աշկիցիներ, եւ ընդհանրապէս ձեռնարկուած գործն ընդհանրութիւն կը գտնէ նաեւ եկեղեցական բարեգործից վարչութիւններն՝ ճիշդ գրչիս սկիզբը ապուած է որ հնութեան կոնգակ մը՝ առեալ 3 մարտի 1899, ուր կը հրամայուի եկեղեցականաց ամենեցուն՝ «որոց ընթեռնաքննութեանը վրայ, ամենայն կերպիւ տոտոր հանդիսաւորը Պր. Երուանդայ՝ հրատարակել Ալթ-Գր-Իմ Հ-նդիս, առ ի ժողովել գլխաւորաբանս, զինքնա ազգագրական, զգառ ընտանեկան, զամբարանութիւնն նահապետական» եւն: Երեսներ որ այս ամէրը մեծապէս պիտի նպաստէ՝ մեր ազգագրական տեղեկութիւններն ամենցնելու եւ ընդարձակելու գործունեութեան շրջանը:

Աղբէն ներկայ գիրքն այս կողմանէ նորութիւն մ'առնէ, առաջին ինքնիւ ըլլալով տաճկահայ գաւառ մը՝ Բուլբուլի, երկրորդ մը՝ Համիւնի Հայեր, որ շարունակութիւն է նախընթաց գրքին: «Բուլբուլի կամ Թարք գաւառ» (էջ 8—184) թէ ընդարձակ է, թէ շատ մասամբ մեծապարգ ուսումնասիրութիւն մըն է, որուն հեղինակն իւր անունը ծածկած է «Բենեւ», ստորագրութեան ներքեւ. իսկ հրատարակիչը՝ «Հիմնովին օւղեւ եւ դատարար» է, Եմբողը, Զարմանք չէ որ ամէն մասամբ կատարեալ չէր կրնար ըլլալ գրութիւնը, որ նկարագրելու ձեռնարկած է գաւառ մ'որուն նոյն իսկ զանկապութիւնն մը կը պահար. Այս եւ ուրիշ պարագաները նկատելով՝ զարմանալի է որ կրցած է հաւաքելն այսպիսի բազմակողմանի եւ ճիշտ տեղեկութիւններ հաւաքել նոյն գաւառին մասին: Գովելի կէտ մըն ալ այն է՝ որ ամէն տեղ շահացած է տեղական բառերն ու բացատրութիւնները՝ ամէն կարգի իրաց՝ գետեղել, որով ճիշտ հաւաքածոյ մը կրնայ կազմուիլ նոյն գաւառին բարբառին: Սկիզբը գրուած է Բուլբուլիի քառանգ մը. (1: 600.000 շափով.) Համառօտ պատմական տեսութենէ մ'եւերը կը գրուի գաւառին ընդարձակ տեղագրութիւնն մը (էջ 11 եւն.) ար պատշաճ տեղ մը կը բռնեն բուսականութիւնն, հանրերն եւ կենդանիները. (էջ 19—26.) Գաւառից գլխաւոր կենդանիներն են Արփ իրք 400 տաւն,

1409 արական տնայով. (կանայք չեն հաշուած) երկրորդը Շէխ-Եսայով 200 հայ տնով, զիւսուր սրբապայքն է՝ կոփայ Սուրբ Դանիէլ վանքը, աւետարակ Բերդերէրք 6 հատ. (տես էջ 32—33.) Ազգաբնակչութիւնը հայ եւ քուրդ է. (միայն գիւղ մը՝ չէղքեզ.) սրտիք քաջասող է. սիդակապմ են, միջնակահասակ, եւ մեծ մասամբ թխերետ, փոքր մաս մը՝ երկայնահասակ, ցորենամարթ եւ խարտաշ: Վիճակագրութեան պակասութեամբ՝ ժողովրդեան թիւը ծանօթ չէ. միայն Հայոց զինուորական տուրքն 1898ին ըլլալով 386.190 դշ. (պաշտանական աղբիւրէ) եւ անձ գլուխ 38 դշ. ըլլալով տուրքը՝ գաւառը 10.163 անձ արուհի հայապիւր ըլլալու է, կանայք թէեւ «գլխաբերէթ» (օսմ.). (թէ՛ղքեզէ) անտեղծ համար կարճաճագրութիւն, «բայց Բուլանքայ գիւղերու մեծ մասը սրտեղեց եւս աղաւ ա. ք» ուստի՝ սպայտի չէ թիւը. փրկալ թիւով ալ հնչեղանքին անծառայելի կգած է: Գաւառին նախկին բնակչոց մեծ մասը Բուլանքայիցի են.) աղբի բնակչոց բարբառը մասամբ (վերին Բուլանքայի արեւելեան գիւղերը) Անայն, եւ մասամբ (նոյն մասին արեւմտեան գիւղերը) Ցարոնոյ գաւառաբարձութիւնը կը պատկանէ: Ընդարձակ տեղեկութիւններ կը գտնուի քրդաց, տեղական եւ գիւղական վարչութեանց (էջ 36—42), բնակարաններ, եւ զգեստներու մասին (էջ 43—49.) Ըստ ճիւղի է ի հարկէ ժողովրդեան՝ «Գարապանաց, բաժնին, եւ յատկապէս Երկրագործութիւնն, Արհեստներն, Կաթնաստանութիւնն, Աւտոսան ու Անաստարուծութիւնն (էջ 50—89), գիւղական կենաց տակն հանգամանքները մանրամասնօրէն պարբերով: Այս մասին մէջ գրուած են եօթը աւախապի՝ որ գաւառին երկրագործական նահապետական դարձերները (արօր են) կը գտակերարցնեն: Գաւառին տասնորդական տուրքն 1898ին ըլլալով 653.160 դշ. եւ 2240 քիլ ցորեն, գաւառի արդիւնաբերութիւնը ըլլալու է 67.556 քիլ (քիլը զնահասուած է 10 դշ.), բայց հանելով խափ, միզի եւ նմանեաց տուրքը, զուտ ցորենը կգտնուի 89.127 քիլ: Ընդհանրապէս գաւառին 52 մեծ ու փոքր՝ հայ ու քուրդ գիւղերը կը վճարեն տարեկան՝ հողային եւ կալուածական տուրք 183.050 դշ., շահուորական (Հոյեթ միայն)՝ 386.190 դշ., շահու տուրք՝ 15.573, հանք. կրթութեան նպաստ (մարիթ)՝ 1.435 դշ., տասնորդական՝ 675.560 քր., ընդ մանրէ 1,261.808 դշ., չհասնելով ոչխարի տուրքին, սրան թիւը չէ կրցած գտնուի հնչեղանքը: Հանքային կրթութեան առթիւ՝ բռնիք որ բոլոր գաւառին մէջ միայն երկու գիւղ կոր՝ Միացեալ Ընկերութեանց կողմանէ բացուած կօփ ու Լեզ գիւղերն, որ այսօր փակ են: Արթին եւ ընդարձակագոյն մասն է՝ «Բնականեան բարք» (էջ 90—184), առօրուութիւնը ամենամութեան եւ հարստեաց, ծնունդ, կուրծ, մանկատանութիւն, մահ եւ թաղում. ք մնացեալ բաժնիքները, սրտից մէջ մեծ տեղ մը կը գրաւեն. «Հիւանդութիւններ եւ գիւղական մարք» կամ դեղերն (էջ 155—171.) Աւերի մանրամասն տեղեկեաց մէջ մանրէ անհնար է մտիլ:

Ասիկա ետքը կու գան ժողովրդական երգեւ.

բու կրկին Տաւադուսներ: Առաջինն է՝ «Աշխերտի բանաւոր գրակատութիւն», վերագործ Տաւադուս մը, որ ժողոված է Գրիգոր քհն. Նժդեհեանց (էջ 185—199.) Երկրորդն է՝ «Երկրակի ժողովրդական երգեր», զորոց հաւաքած է Մ. Իսահակեան (էջ 200—212.) Վերջինս շարունակութիւն է նախնի թաց Դ. Գրգէն:

Գրքին մնացեալ մեծագոյն բաժինն է աշխատարկութիւն մը հրատարակչին՝ Ե. Վալայեանի «Գնչիկի գաւառ», Երկեր արագալս ուսումնասիրութեան համար» (էջ 213—360) ընդարձակ համագործութիւն մը: Սկիզբը գրուած պատմական տեսութիւնն՝ ինչպէս բնական էր այս նախկին միջնեւորու երկրին մէջ, կգտնէ բնական հարուստ պատմութիւն մը նոյն գաւառին միջնեւորու, ի մասնաւորի Մեղիք-Բեկարեաններու (էջ 219—249) գարեհալ Մեղիքներու իրաւունքները, սովորութիւնը, կենցիկն ու ժառանգները (էջ 249—66.) Համառօտ է միւս միջնեւորու բաժինը, այսինքն՝ Շահապարեաններ, Մեղիք Աւստանեաներ եւ Մեղիք Միացականեաններ (էջ 266—68.) Աստիք ոչ միայն երկրին պատմութեան համար մեծ գեր կատարած են իբրեւ անմիջական իշխողներ, այլ նաեւ այսօր՝ միջնեւորական բարձունքին շատ եղբայր ալ՝ մեծամեծ կալուածատէրներ մնացած են: Մեղիք-Բեկարեանը որ երբեմն 24 գիւղերով Գրիկաւանքի անաբարձ՝ այսօր ալ իբր 33.000 գեւորական հող ունի, Մեղիք-Յովսէփեանը նաեւ 40.000: Այս բաժնին մէջ գործածուած են ի հարկէ նաեւ պաշտօնական աւտօրէն աղբիւրներն են: «Տեղագրութիւն» բաժինը (էջ 270—296) բաց ի ընդհանուր մասերէն, մանրամասն կը նկարագրէ Հանքերն, որով շատ հարուստ է երկիրը, սեւեռայով նաեւ սովալ հանք, թէեւ ոչ նշանաւոր: Պղնձի հանքեր իբր 18 հատ ծանօթ են, եւ սրտից մին արգին եւրոպական հաշակարար տան է: Սիւնեայի կողմանէ կը շահագործուի մեքենայական ամենայն կատարելագործութեամբ, եւ որ արտադրած է 1897ին 118.962 փուս պղնձի, 1848 քանուր աշխատեցնելով 273.928 քալ. վարձքով, բաց ի ծարրաբարձ՝ կայ cobalt վեց տեղ, երկաթ, ուրի, հանք, հաւաքը՝ երեք, թիւրեմեան, օրծաւոր, վերագրական քար են, նաեւ նաւթ եւ յատկապէս պաղլեղ՝ Եւրուլ կօր լեռան մէջ 17 վերստ երկարութեամբ՝ Փիփ գիւղի մօտ, որ հնագոյն ժամանակներէ ալ շահագործուած է. (տես էջ 279—85.) Այլմեծ մեղմ է. տարեկան միջին ջրմարութիւնը ըլլալով 12,՝ ասորեան, maximum՝ 34,՝ (օգոստոս) եւ բացարձակ minimum — 9,՝ (յուլիս) ինչպէս կը ցուցնեն օգտարանական առիտներն ալ (էջ 286—87.) Ճիւղ է ինչպէս բնականութիւնը (էջ 291—93), նոյնպէս կենդանաց պիտութիւնը (էջ 293—96.) — «Բաղաբական Մասն» (էջ 297—306) նկարագրութիւն է Գաւառի քաղաքին՝ կենդանին, որ ծովէն 1449 տար բարձր նստած, բաւական մեծ քաղաք մ'էկած է. 1886ին բնակչոց թիւն էր 20.294 հոգի (Հոյեթ 8914.) Իսկ 1897ին 33.090 հոգի: Չորս հայ կենդեցեաց մէջ հնագոյնն է Մ. Եովհաննէս մայր եկեղեցին, հիմնուած

ՌՁԲ (== 1633) տարին. — “Հայոց Նշանաւոր Գիւղերը” (էջ 807—835) նկարագրուած են շրջակայանան շրջո շրջաններուն, եւ իւրաքանչիւրը յստիկն մէջ՝ Հասարակութեանց բաժնուած։ Այսպէս Ա. շրջանը կը կազմէ Խանքենդէ Հասարակութիւնը, վերջինս ալ կը կազմէ Խանքենդէ (40 տուն, 172 հոգի), Սարով (35 տուն, 115 հոգի) եւ Նայլար (86 տուն, 363 հոգի) գիւղերը։ Ասանց մէջ կենդեցեաց արձանագիրք եւ տաղանագիրք մէջ հազարուած են շատ տեղ. Հնագիտներեն յիշէր Բաննայի խաշարը մէ ԶԻՁ (տ 1477) Թաւին, Չափաւի խաշար ՌԻ, Հին Փիպի տաղանագիրք մէ ԶԶ Թաւին եւ Նմաններ. “Նշանաւոր վանքերը” (էջ 336—849) են՝ Չարեայ վանք ԺԻ. Գարէն, որ 2800 գետնաւորն անտառ ունի, Փառխաւի վանք, Ս. Թարգմանչաց վանք, Թարգմանչաց անապատ, Եղաղեցավանք, Հրեշտակապետաց վանք, Քարաճերմ, Մանձարեր, Հաւմաշեն, Եշտար, Ամենադիրիշ են։ Իսկ “Նշանաւոր բերդերն” (էջ 350—353) են՝ Գանձակի բերդ, Դաւլբենդ կամ Փառխաւ բերդ, Մամուռ բերդ, Մանձարեր, Քարահայն, Անտառավանք են։ Գանձակի գաւառին մէջ երկու “Գերմանական գաւառներն, կան (էջ 354—55), Ելենէգորֆ՝ 1457 հոգի գերմանացի եւ 160 հոգի հայ, եւ Անէշէֆէ՝ 437 հոգի գերմանացի, եւ 23 հոգի հայ։ Գուխարներու գիւղերը շրջո հաս են, ընդամենը 2446 հոգի. մայրաքանիւրէնը՝ Նոյնպէս շրջո, իսկ Թարքերու գիւղերը բոլոր գաւառներ մէջ 117 հաս են, որոնց ամենամեծն եւ Իրիւնիա (730 տուն), վերին Ալիքի (474 տուն) են։ — Այս մասին կցուած եւ մեծագիւր քառան մէ Գանձակոյ գաւառի (1:500.000) եւ բազմաթիւ նկարներ՝ Գանձակի հրապարակը, ԷՄՏ-Արքաթի մկրիթը Նոյն տեղ, Բէկիւր-բէկ Մեկիւր-բէկիւրսն (“Միակ տակեր, որ մնացել եւ այս միկրներէր տոճից”), Ալիքի եւ Բէկիւր, Չարեայ վանք, Գանձակի բերդ եւ Մամուռ բերդ։

“Համէնցի Հայեր, յօդուածը (էջ 361—406), աշխատասիրութիւն Բ. Մարտանայի, շարունակութիւն եւ նախընթաց Գ. Գրքեն։ Հոս եղածն եւ բնականական բարուց ժամը՝ աղաքներն եւ կրօնքէ սկսելով։ Հետաքրքրական բաժին մըն եւ “Ժողովրդական բժշկութիւնը”, հիւանդութիւնքն ու Համէնցուց տանիքի գեղերը։

“Գրախօսութիւն, փոքր հասանունք (էջ 407—8), որ Գրքը Պառչեանի յարեանի յիշատակին նուիրուած եւ՝ Պառչեանի պատկերով, կ'աւարտի բուն գիրքը։ Յաւելուածը կամ “Մարգարեանութիւն, բաժինը շարունակութիւն եւ Գ. Գրքեն Ա. Պառչեանի “Նորագոյն տեսութիւններ գերգաւառանի, Հասարակութեան եւ պետութեան ծագման մասին”, զոր Ե. Ալալայեան թարգմանած եւ քաղցրերէնէ՝ հոս կ'աւարտի (էջ 1—24, գլ. Թ—Ժ եւ Եղաղակցութիւն) Ռասցելի “Ցարեր ազգաբարձութեան” գլուխը, զոր գերմաներէնէ կը թարգմանէ Խս. Յարութիւնեանը, հոս դրուած եւ Գ. Գլուխը կամ “Լեզու” (էջ 25—40)։ 4. 8.

ՈՅԳՈՅԻՆ ԹԵՐԹԵՐԻ ԺՈՂԿԻՓՈԽՆԶ

1. Հին օրեր եւ նին օրերու մարդը (պատկերապար)։ — 2. Պարիթի նայ ուսանողները։ 3. Գունատիպ պատկերներով լուսարկեր — Հայու մի գիւղը։ — 4. Անքնից Աշխարհագրութեան Ընկերութեան մէջ Հայաստանի վրայ ծառ մը։ — 5. Պարիթի “Համալսարան” եւ “Բանասէն-ըստագրագիտութիւն”։ — 6. Լեւոնայի։ — 7. Երկու տանակալ լուսարկը գաւառումը։ — 8. Երկու խոսք առ “Բազմակէ”։ — 9. “Հայերնիկի” իմրազնուածն այրած։

Օգտակար խորհրդներ

1. Հին օրեր եւ նին օրերու մարդը, ինչպէս ծանօթ եւ իրմիւրեան Գրախօս Երջանակարգութեան վերջին հանգիսին մէջ կ'արեւորակեցու. եւ Բ. Գ. Մարգարեանի յիշեալ երկաթիւրութիւնը՝ որ Պառչեանի Ցերդից Գաւառիւրի կենսագրութիւնն եւ ամբողջական Այսու կը հրատարակէր այս երկաթիւրութեան վերջարեւը՝ որմէ կարելի եւ նշմարել այն մեծարանքը՝ զոր կը տանէ հիւղնապի առ իւր հերար՝ եւ այն փոյթն ու հոգն որով ջառացած եւ իւր գործին կատարելոյ տեղը որովմէ։ Այնչափ աւելի տիրով կը հրատարակէր այս վերջարեւը՝ որովք աւելի կարեւոր՝ կրնայ գործին հրատարակութիւնը փոխեցընդուն նպատակը, որուն անկանաք կը սպասէ մեծ բազմութիւն մը։ “Ո՛չ ոք՝ գէթ իր աղքատ գործուն մէջ աղքատ եւ իրեն չափ վանականի կենցաղով վանքին դուրս եւ թերեւս, բարձր, վանքին մէջ ալ ոչ ոք՝ նման պարագաներով՝ իրեն չափ ուսանողներուն եւ իր պաշտան կրօնքն եւ իր մայր իւղուն, եւ ոչ ոք ունեցած եւ իրեն չափ ստորաւորու արիւնքիւր բացառական ժամանակամոյթնը մը։

“Արեւորակութիւն մէջն թէպէս եւ անպակտ եղած են իր այդ արիւնքիւր պատասպարդներ, սակայն ինք ալ՝ սակի պատուելիներու պէս՝ չէ ունեցած այդ թեւարկութեանց մէջ մեղկանալու անարութիւնը. անքուն սպասաւորութեան եւ մեծ գործի մը. — Թաւրաշայեան մէջ միանգամ լուցուած յրիտանեական հայրին գիտուն պահպանութեան։ Անգիւղացի կենսագիր մը բնած է՝ “Երկիւր անկ ուրիշ կը հզէ իր անշուշտ ճառագայթները փառելու այդ փառան հայրը, բայց զայն գիտակցապէս տարգանքնու համար ալ՝ պէտք եւ քահանայութիւն մը”, Այդ քահանայութիւնը, շրջաւրով ինք քահանայ, կատարած եւ Ցերդից գերքան դժբանայ։

“Ո՛չ ոք կ'ուրանայ զայս։

“Թողով իր գրադիտական եւ փիլիսոփայական տաղանքները՝ փնտռեցէք ապա մայրն այս հանգամանքն իր եւ արդեան ժամանակի իմաստասեր մարդոյ վրայ՝ որ գիտեն քանի մը լեզու եւ տանին հարգելի ճշմարտութիւն, տանին զիշ շարժան իրենց ձեռքն եւ քան կենդանի իրենց բերանը, եւ թէ՛ շղանք գոթախօսութեան վեւեղէք դուրս ալ յիշատակաւոր քանի մը անձնաւորութեանց հետ, որ մեծարանքով թեւադրելով մեզի ինչ ինչ տեղեկութիւններ իր ներքինին վրայ՝ թէ Ցերդիցի բուն մեծութիւնն իր զորիտունեալութեան եւ տեսական հետեւած գործնականութեան մէջ կը. ու, թէ՛ ոչ միւս նախամասնութիւններով՝ գէթ իր այս երկու մասերովն, ինք եւ արդարեւ.